

В.В. Небрат

**ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИМИ
НАУКОВЦЯМИ ГОСПОДАРСЬКИХ РЕФОРМ
1950–1960-х років**

Розглянуто взаємний вплив політичних чинників, наукових досліджень, заходів економічної політики та змін у господарській практиці, що обумовили еволюцію вітчизняної моделі економічного зростання в період підготовки та проведення в СРСР економічних реформ 1950–1960-х років. Аргументовано положення щодо трактування господарських реформ як способу зміни моделі економічного розвитку.

Ключові слова: господарські реформи, економічне зростання, модель економічного розвитку, кризові явища в економіці, роль держави.

Постановка проблеми. Успішні проекти модернізації господарства і суспільства на всіх історичних етапах й у всіх своїх модифікаціях передбачали провідну роль держави і державних фінансів у ініціюванні, забезпеченні та здійсненні цих проектів. Разом з тим, у процесі інституційної модернізації розвиток економічної теорії слугує чинником і науковою основою реформ – системних перетворень, ініційованих державою. З огляду на актуальні проблеми інституційного забезпечення сучасного реформування національного господарства, низьку ефективність заходів щодо модернізації системи державного управління, невизначеність моделі економічного розвитку України, видається важливим і своєчасним звернення до історичного досвіду теоретичного обґрунтування та наукової концептуалізації проведення в СРСР економічних реформ 1950–1960-х років. Взаємний вплив політичних чинників, нау-

© В.В. Небрат, 2013

кових досліджень, заходів економічної політики та змін у господарській практиці потребує системного історико-економічного узагальнення в контексті визначення ролі держави у забезпеченні економічного зростання та соціального розвитку. Важливо виявити теоретичну новизну та практичну ефективність наукових підходів до трактування місця держави в економічному розвитку суспільства, що сформувалися в межах централізовано-планової доктрини управління народним господарством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика ролі держави та її економічної політики в забезпеченні макроекономічної стабільності та економічного зростання представлена фундаментальними працями Ю. Бажала, В. Гейця, А. Даниленка, В. Зимовця, П. Єщенка, Б. Кваснюка, І. Крюкової, В. Федосова. Вивчення історичного досвіду господарських реформ, як вітчизняних, так і зарубіжних, було предметом досліджень В. Бодрова, П. Леоненка, В. Фещенко, П. Юхименка. Питання теоретичного обґрунтування трансформації національного господарства в контексті попередньої траєкторії історичного розвитку порушено в публікаціях А. Гриценка, І. Лукінова, Н. Супрун, В. Тарасевича. Найбільш ґрунтовним дослідженням у цьому плані є колективна монографія відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», присвячена історико-економічному аналізу еволюції ринкових інститутів в Україні [1]. Разом з тим, у сучасній фаховій літературі відсутній комплексний підхід до вивчення вітчизняного досвіду реформування економіки, обґрунтування значення урядових реформ для забезпечення економічного розвитку суспільства.

Метою статті є історико-теоретичне узагальнення та оцінка наукового обґрунтування господарських реформ 1950–1960-х років як засобу підвищення ефективності економіки та подолання кризових явищ у суспільстві.

Основна частина. Суспільно-політичні та економічні трансформації першої половини ХХ ст. закріпили у вітчизняному господарстві домінуючу роль держави, наздоганяючий

характер і традиційний ресурсозатратний механізм економічного розвитку. Жорстка централізація управління та концентрація ресурсів на ключових напрямках слугували засобами ефективного вирішення завдань індустріалізації народного господарства, економічного змагання між політичними системами, забезпечення паритету в гонці озброєнь. На основі практики директивного планування та централізованого розподілу ресурсів посилювався мобілізаційний характер економічного розвитку. Адміністративне регулювання було визнане головним методом у плановому керівництві народним господарством. Інституційно-функціональна система управління економікою, фінансові механізми та організаційні форми координації господарської взаємодії визначалися політичними завданнями та стратегічними орієнтирами економічної політики держави.

Історично сформована вітчизняна модель економічного розвитку вичерпала свої можливості в середині ХХ ст. – на рубежі переходу від пізнього індустріалізму до постіндустріального суспільства. Вона не могла забезпечити достатньої мобільності, гнучкості структури виробництва, не встигала реагувати на швидкі зміни стандартів споживання, нові запити суспільства та виклики зовнішньоекономічного середовища [2]. У 1950-х роках в управлінні промисловістю і сільським господарством відбувся остаточний перехід до командних методів, а в плануванні – до тотального директивного планування. Наслідком стало розгортання негативних тенденцій і кризових явищ у практиці господарювання, що, своєю чергою, обумовило актуалізацію позитивного аспекту економічних досліджень.

Період 1950–1960-х років у вітчизняній історії позначений загостренням суперечностей економічного розвитку та спробами їх вирішення шляхом реформування системи управління народним господарством і фінансового забезпечення підприємств. Природно, що перетворення у господарській, політичній, соціально-культурній сферах, загальна обстановка та суспільні настрої, що дістали виразну назву «відлига», позначилися на стані та спрямуванні економічних досліджень. Не-

відповідність між суспільними очікуваннями і реальним станом речей радикалізувала наукову думку, хоча її розвиток обмежувався жорстко детермінованим ідеологічними та політичними рамками. Це призвело до внутрішньої суперечності, що дістала відкрите вираження в науковій полеміці, у проведенні теоретичних дискусій [3]. Обраний для дослідження часовий проміжок належить до третього етапу становлення та розвитку радянської економічної науки, коли, на відміну від попередніх (перший – обґрунтування та визначення шляхів становлення та моделі функціонування радянської економіки; другий – концептуалізація в межах «теорії соціалістичного господарства» системи централізовано-планового управління економікою), відбувалося відродження наукових досліджень, спрямованих на модернізацію економіки, підготовку господарських реформ.

У науковій літературі цього періоду було порушено питання про причини гальмування розвитку народного господарства, розроблялася проблематика вдосконалення методів управління діяльністю підприємств, зокрема, з одного боку, посилення контролю за виконанням прийнятих рішень, а з іншого, – розширення матеріального стимулювання та впровадження прогресивних форм організації праці. Практичні потреби забезпечення економічного зростання в умовах розгортання науково-технічної революції та протистояння між соціалістичним і капіталістичним табором вимагали розроблення нової економічної стратегії та посилення наукового обґрунтування економічної політики держави.

На межі 1950–1960-х років спроби теоретичного осмислення негативних явищ в економіці велися в таких напрямках:

- аналіз взаємозв'язку планових і ринкових начал в економіці на основі їхнього протиставлення;
- пошук механізмів підвищення ефективності економіки та протидії затратним тенденціям розвитку;
- обґрунтування напрямів і методів оптимізації народно-господарського планування на основі здійснення принципу централізованого планового керівництва народним господар-

ством, проведення єдиної фінансової та кредитної політики та дотримання єдності головних правових та організаційних норм у фінансово-господарській діяльності;

– аналіз механізмів державного регулювання процесу ціноутворення;

– критика обліково-розподільного трактування товарно-грошових відносин і розроблення напрямів реалізації потенціалу, закладеного в природі інститутів грошового обігу та товарного виробництва;

– дослідження взаємовідносин між державними фінансами, фінансами союзних республік, економічних адміністративних районів, галузей народного господарства та окремих підприємств.

Досвід воєнних років, коли республіканський бюджет за умов розладу міжбюджетних відносин практично не мав самостійних джерел доходів і в Україні було апробовано на той час незакріплений законодавчо механізм визначення доходів і видатків для республіканського і окремо для місцевих бюджетів [4, с. 112–113], став основою для прийняття Радою Міністрів СРСР постанови «Про зміни порядку державного планування і фінансування господарства союзних республік» (1955 р.). Провідну роль у практичній апробації та теоретичному обґрунтуванні положень щодо посилення ролі республіканських і місцевих бюджетів належить українським економістам, зокрема В. Власенку (1909–1970). Його фундаментальні праці «Денежная реформа в России 1895–1898 гг.» (1949) та «Теории денег в России. Конец XIX – дооктябрьский период XX в.» (1963) містять обґрунтування ролі держави в організації та регулюванні грошового обігу як важливої складової фінансової політики. При підготовці повоєнної грошової реформи вчений-економіст вніс пропозиції, що були враховані. Зокрема він обґрунтував ідею збереження функціонуючої грошової системи та розробив механізм випуску та обміну грошей, який спрямовувався на приведення у відповідність грошового та реального господарства. Результатом стало підвищення реальних доходів трудового населення, кардинальне змен-

шення інфляційного потенціалу та підвищення фінансових можливостей централізованого управління економікою.

Спільною основою розробки теоретичних положень економічної науки у 1950-х роках було твердження про те, що єдина фінансова система соціалістичної держави, що забезпечує централізоване фінансове планування, проведення фінансової та кредитної політики та відповідна єдність головних правових і організаційних норм у фінансовій діяльності, становить важливу умову здійснення принципу централізованого планового керівництва народним господарством. Пріоритетом було визначено розподільчу місію фінансової системи, її функцію розподілу нагромаджень у народному господарстві з метою забезпечення першочергового задоволення найважливіших державних потреб. Слід визнати, що послідовне дотримання цих принципів у ході проведення реформ кінця 1940-х – середини 1950-х років дозволило обмежити товарний дефіцит та інфляційні явища, забезпечити стабілізацію внутрішнього ринку, зниження рівня цін на споживчі товари, ліквідувати дотаційність важкої промисловості.

Водночас у межах централізованої адміністративно-розподільчої моделі господарювання відтворювались і зміцнювались ринкові за своєю природою інститути грошового обігу та товарного виробництва. Цьому сприяли такі заходи: зменшення оподаткування присадибних ділянок, зниження обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі, списання боргів колгоспів, дозвіл приватної торгівлі сільськогосподарською продукцією на базарі тощо. У результаті скасування карткової системи розподілу споживчих товарів (грошова реформа 1947 р.) і перегляду оптових цін (реформа оптових цін 1948–1949 рр. та їх зміни у 1950–1955 рр.) було створено умови для забезпечення рентабельної роботи промисловості у масштабі цілих галузей. Тобто в умовах державного регулювання процесу ціноутворення все ж таки посилювалася орієнтація на дотримання самокупності виробництва як основи нормального відтворення, подолання негативної практики повної мобілізації коштів з наступним їх розподілом

без урахування фінансово-господарських результатів діяльності підприємства.

Важливим теоретичним висновком стало положення про можливість використання об'єктивних економічних законів у процесі централізованого планування та адміністративного управління фінансово-господарською діяльністю. Реформа 1957 р., що була спрямована на часткову децентралізацію та демократизацію управління народним господарством шляхом створення раднаргоспів, стала імпульсом розроблення проблематики місцевих фінансів [5, с. 254–259]. Питання сутності та ролі фінансів у суспільному відтворенні, їх функцій, взаємовідносин між державними фінансами, фінансами союзних республік, економічних адміністративних районів, галузей народного господарства та окремих підприємств набули не лише теоретичного, а й практичного значення у контексті забезпечення подальшого економічного розвитку. У ході розроблення теоретичних основ реформи було визнано залежність між рівнем централізації фінансово-господарського управління та ефективністю економіки. Ступінь централізації господарського життя має особливе значення для економічного розвитку і впливає на темпи зростання та характер відтворення через такі канали:

- мобілізація ресурсів і розподіл нагромаджень в економіці з метою забезпечення першочергового задоволення найважливіших державних потреб;

- економічна зацікавленість (рівень мотивованості) безпосередніх виробників, що визначається характером участі підприємств як основної господарської ланки усупільненого виробництва у процесах виробництва і розподілу, їхньою економічною самостійністю та відповідальністю;

- перетворення в додаткові інвестиції не заощаджень, а частини необхідного продукту сільськогосподарських і частини дрібних промислових підприємств, індивідуальних господарств населення;

- укорінення командно-бюрократичних методів управління економікою як прямий наслідок жорсткої централізації, що

веде до збільшення невідповідності між структурою та динамікою потреб (у тому числі виробничих) і територіально-галузевим адміністративним розподілом обмежених ресурсів.

Практичні завдання вдосконалення системи економічних відносин і підвищення ефективності суспільного виробництва обумовили необхідність активізації політико-економічних досліджень. У цей період в Україні розпочалася розробка багатьох актуальних теоретичних питань, зокрема таких: проблеми госпрозрахунку (Л. Горелік, О. Агафонов, С. Чубенко, Г. Макарова); фінансового забезпечення соціалістичного відтворення (П. Верба, М. Герасименко, П. Городній, Й. Вишневецький та ін.); методології політичної економії (П. Кривень, О. Рибалкін, С. Савчук, Н. Климко, З. Шульга та ін.). За умов суспільних перемін 1953–1963 рр., які характеризувалися не тільки «відлигою» у сфері політики та культури, а й новаторською постановкою теоретичних проблем економіки, було порушено питання про «внутрішній рушій» розвитку продуктивних сил при соціалізмі. Зокрема здійснювалася спроба глибше проаналізувати такі вихідні економічні категорії як власність, поділ праці, спосіб виробництва, з тим, щоб виявити їх специфіку та потенціал у забезпеченні економічного зростання. Визначна роль у розробці методологічних аспектів аналізу товарно-грошових відносин, розкритті діалектичної взаємодії процесів усупільнення та відособлення, поєднання рівності та нерівності в планово-централізованій економіці належить одеській економічній школі на чолі з А. Покританом (1920–2003) [6]. Спираючись на теорію суспільного відтворення К. Маркса, представники цієї школи досліджували специфіку товарно-грошових відносин за умов домінування суспільної власності, а фінанси розглядали як сферу реалізації економічних інтересів.

Коли на початку 1950-х років розгорнулася широка наукова дискусія з питань власності, більшість її учасників виходили із єдиного загального принципу – розгляд власності як самостійної окремо взятої категорії. Натомість вчені одеської школи категорично виступили проти такого методологічного

підходу, розглядаючи власність у системі всіх виробничих відносин, детермінованих досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил. Проте позиція українських вчених не змогла подолати загальної обмеженості теоретичних висновків дискусій 1950-х років, що полягала, серед іншого, у визнанні в якості головної причини збереження товарно-грошових відносин при соціалізмі різного рівня усупільнення виробництва у державному та колгоспно-кооперативному секторі. Звуження сфери дії товарних відносин взаємозв'язком між державною промисловістю і колгоспним виробництвом та обслуговуванням споживчого ринку обумовило хибне трактування перспектив розвитку соціалістичного господарства. Теоретична неспроможність цієї концепції стала очевидною на межі 1950–1960-х років, коли з'ясувалося, що в умовах розгортання науково-технічної революції та посилення міжнародної конкуренції система планово-адміністративного централізованого управління народним господарством, яка була орієнтована на прямий розподіл ресурсів і систему примусу та адміністративних важелів управління, не є ефективною, що прямо вказувало на необхідність реформ.

У період проведення реформи управління народним господарством (1957 р.) особлива увага приділялася проблемам фінансового планування, регулювання фінансових ресурсів, перерозподілу частини прибутку та надлишків оборотних коштів підприємств, забезпечення виконання фінансових планів і створення фінансових резервів. Важливе значення надавалося кредитним важелям розвитку промисловості та сільського господарства, ролі фінансів у підвищенні економічної ефективності виробництва та підвищенні рентабельності підприємств. Фінансово-кредитні інструменти розглядалися як потужний арсенал забезпечення прискорення темпів технічного прогресу. Так, у працях відомого представника української фінансової науки радянського періоду П. Верби досліджувалися фінансові аспекти забезпечення режиму економії та інтенсифікації виробництва, ролі кредиту в розвитку промисловості, ефективності виробництва та якості продукції. Констатуючи

той факт, що головним каналом фінансування потреб розширеного суспільного відтворення є розподіл коштів державного бюджету, зокрема на капітальні вкладення, вчений наголошував на необхідності більш широкого використання власних ресурсів господарств і позикових коштів [7, с. 89–112]. Учений критично оцінював існуючу практику, коли порядок утворення фонду підприємства не передбачав переваг для тих підприємств, які випускають нову, технічно досконалішу продукцію, а всі додаткові витрати, пов'язані з підготовкою виробництва нових машин і устаткування, включалися в їхню собівартість, що призводило до зниження загальної рентабельності підприємств-новаторів і зниження їх зацікавленості в технічному прогресі. Вирішенню цієї проблеми мало сприяти запровадження на підприємствах фондів освоєння нової техніки. Разом з тим, система централізованого планування бюджетних асигнувань на капіталовкладення слугувала гальмом технічного прогресу.

Вже на початку 1960-х років у науковій літературі утверджується думка, що найбільші можливості для активного впровадження у виробництво нової техніки, динамічного розвитку підприємств надає кредит. Це положення суголосне відомій концепції фінансового забезпечення економічного розвитку Й. Шумпетера, згідно якої тільки позичкові кошти спроможні забезпечити якісні зміни в технологіях і вихід виробництва на новий технологічний рівень. Аналізуючи порівняльні переваги соціалізму та капіталізму та їхні перспективи, вчений вказував на загрозу «зникнення інвестиційної можливості», що призводить до «постійної кризи, яку перериватимуть періоди слабого поживлення економічної активності чи випадкові сприятливі події» [8, с. 145–146]. Українські вчені, враховуючи роль інвестиційних ресурсів для забезпечення науково-технічного прогресу та економічного розвитку загалом, наголошували на необхідності скасування практики лімітування надання кредитів, розробляли шляхи підвищення їх економічної ефективності, аргументували взаємозв'язок розвитку кредитування з оптимізацією структури витрат виробництва.

Початок дискусії з проблем доцільності і меж використання ринкових важелів у стимулюванні ефективності суспільного виробництва поклала стаття українського вченого О. Лібермана «План, прибуток, премія», опублікована в газеті «Правда» у вересні 1962 р. Безпосередня участь економіста у роботі з управління та оптимізації процесів промислового виробництва дала йому можливість побачити системні вади в організації планового господарства СРСР і сформулювати низку пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності підприємств. З цією метою він виступив з обґрунтуванням повернення до теоретичного апарату радянської економічної науки та запровадження в практику соціалістичного планування та обліку категорії «прибуток». Разом з тим учений запропонував відповідні методи вимірювання ефективності господарської діяльності підприємств на основі визначення лише кількох провідних параметрів (так звана «система якісних нормативів тривалої дії»), головне місце серед яких мало належати обсягу та номенклатурі продукції, яку передбачено виробити, та рентабельності.

Згідно з логікою такої концепції, збільшення обсягів прибутку підприємства, що забезпечувалося підвищенням рентабельності, за умови виконання всіх планових замовлень давало можливість підприємству створити власний фонд матеріального заохочення і спрямовувати ці кошти на розширення виробництва та стимулювання працівників. Тим самим підприємства отримували деяку самостійність у прийнятті рішень щодо організації виробництва та мотивацію до ефективного використання ресурсів. Логічним продовженням таких новацій повинно було стати також надання підприємствам самостійності у формуванні коопераційних зв'язків через систему прямих договірних відносин [9, с. 191]. Усе це також означало, що в економіці країни мала бути запроваджена оплата за використання суспільних ресурсів, а товарно-грошовий обіг і система державних цін повинні стати основними інструментами планування.

У більшості радянських економістів ці ідеї не знайшли підтримки, проте концепцію О. Лібермана підтримав перший

заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Косигін, і вона стала офіційною доктриною реформування економіки. Проте в ході розроблення і проведення господарської реформи 1965 р. положення, запропоновані О. Ліберманом були використані в обмеженому вигляді, що знизило модернізаційний потенціал прогресивних перетворень. Разом з тим, дискусія початку 1960-х років з питань розширення меж економічної самостійності підприємств, розвитку господарського розрахунку сприяла утвердженню точки зору, що товарно-грошові відносини органічно властиві соціалізму. У процесі підготовки господарської реформи в економічній літературі та партійно-державних документах стверджувалися досить прогресивні для того часу концептуальні ідеї, як-от: гармонійне поєднання економічних і адміністративних методів управління (за превалювання перших над другими), оптимальне поєднання його галузевого і територіального принципів, а також централізованого планового керівництва економікою та оперативного-господарської самостійності підприємств, зміцнення господарського розрахунку тощо.

Саме таке передове трактування концепції реформи відповідало прагненням і уявленням ініціаторів перебудови про її суть і мету. «Сутність господарської реформи, – зазначав О. Ліберман, – полягає в тому, щоб досягти швидкого піднесення промислового виробництва на основі всеохоплюючого застосування ленінських принципів демократичного централізму і матеріальної заінтересованості: органічного поєднання централізованого планового керівництва з максимальним розгортанням творчої ініціативи підприємств на основі їх максимальної економічної зацікавленості в результатах виробництва. Слід досягти реалізації принципу: те, що вигідно суспільству, повинно бути вигідним кожному підприємству, а звідси – кожному сумлінному трудівнику, який є членом колективу будь-якого підприємства. І, навпаки, те, що є марнотратством з точки зору суспільства, повинно бути вкрай не вигідно для колективу кожного підприємства... Для реалізації цього принципу не-

обхідно, щоб планування було науково обґрунтованим, а госпрозрахунок був достатньо повним і реальним» [10, с. 321].

У науковій літературі знову були порушені питання співвідношення плану й ринку, обґрунтування ідеї поєднання в господарському механізмі планових начал і товарно-грошових відносин. Певний внесок у розробку цих проблем зробили такі українські економісти, як О. Агафонов, В. Корнієнко, Я. Лінійчук, І. Лукінов, Ю. Пахомов, Д. Тимошевський, А. Чухно, І. Ястремський та ін. Виступивши за широке використання товарно-грошових відносин в управлінні економікою, вони висловлювали ідеї щодо скорочення кількості натуральних показників управління й планування народного господарства та заміни їх вартісними, про обмеження кола показників, що затверджуються централізовано тощо. В ході цих пошуків фахівцям прийшлося долати свої традиційні уявлення про несумісність таких двох протилежних процесів: з одного боку, розширення госпрозрахункової самостійності підприємств (об'єднань), а з іншого – посилення ролі держави в управлінні процесом соціалістичного розширеного відтворення.

У другій половині 1960-х років, коли помітно зросла роль економічних методів управління, значно посилилась увага до активізації фінансових важелів управління народним господарством. Аналізуючи нові явища у формуванні грошових ресурсів народного господарства та їх використанні, вчені-фінансисти вказували на тісний взаємозв'язок фінансово-господарської діяльності підприємств з державним бюджетом. Успіхи у реформуванні економіки цілком обґрунтовано ставилися в залежність від ефективності фінансової політики. Відтак ключові питання державних фінансів, передусім визначення їх сутності, специфіки, місця і ролі в системі економічних категорій соціалізму стали центром наукових досліджень і теоретичних дискусій. Відомий український учений-фінансист С. Огородник вказував на те, що ефективна роль фінансів у процесі суспільного відтворення виявляється не безпосередньо, а через економічний механізм розподілу та перерозподілу національного доходу. Якщо дія цього механізму розподілу

і контролю повністю відповідатиме вимогам економічних законів, а економічна політика держави буде підпорядкована цим вимогам, то вплив фінансів на суспільне відтворення буде найбільш ефективним. А це вже забезпечує економічну і фінансову стійкість держави [11, с. 10–12].

У монографіях «Бюджет радянської держави» (1956), «Національний дохід і його розподіл в СРСР» (1958), «Виробництво і розподіл» (1965) учений аргументував свою позицію щодо ролі державних фінансів і фінансової політики держави у забезпеченні економічного розвитку. Він уперше в українській фінансовій літературі дав узагальнену характеристику економічної ефективності, розглядаючи її як сукупність економічних форм, які використовує держава в процесі «розподілу і перерозподілу сукупного суспільного продукту й національного доходу з метою утворення фондів грошових ресурсів, які необхідні для задоволення суспільних потреб» [4, с. 302].

У ході наукової полеміки з питань сутності державних фінансів було виокремлено характерну рису фінансів соціалістичної держави – те, що фінансові ресурси, зосереджені в безпосередньому розпорядженні держави, тобто ті, що утворюють її централізовані фонди, здебільшого використовуються продуктивно, спрямовуються на розвиток виробництва та підготовку кадрів тощо. Робився наголос на тому, що охоплення сфери розподільчих відносин державними фінансами у планово-централізованій економіці значно більше, ніж у країнах з ринковою економікою. Було визначено якісну відмінність у тому, що соціалістична держава брала безпосередню участь у первинному розподілі доходів. Це зокрема відбувалося такими шляхами:

– з виручки від реалізації продукції державних підприємств планомірно формувалися фонди заробітної плати для розподілу за працею між зайнятими на цих підприємствах працівниками;

– шляхом спеціальних нарахувань у відсотках до фонду заробітної плати утворювався фонд соціального страхування робітників і службовців;

– держава отримувала від державного виробничого сектора чистий дохід, головними формами якого були прибуток державних підприємств і податок з обороту;

– через державні машинно-тракторні станції і при проведенні заготівельних операцій держава брала участь у первинному розподілі частини нової вартості, створеної у колгоспно-кооперативному виробництві.

Таким чином у питаннях природи, змісту та характеру державних фінансів у науковій літературі встановилася більшменш єдина позиція вчених. У другій половині 1960-х років у центрі уваги науковців опинилися питання фінансових відносин держави і підприємств, що було обумовлено необхідністю наукового забезпечення господарської реформи. Разом з тим, болючі питання, пов'язані з укоріненням неринкових механізмів координації господарської взаємодії та їхнім негативним впливом на економічний розвиток, а саме: формуванням затратної структури економіки, її несприйнятливості до НТП, зниженні продуктивності праці та національного доходу, зниженні економічної мотивації до підвищення ефективності виробництва та заміни її адміністративними важелями управління залишалися поза межами наукових досліджень. Ключовими інструментами системи фінансового забезпечення виробництва слугували централізований розподіл коштів і ресурсів для реалізації директивних завдань, дотації, списання боргів, зрівнялівка в оплаті праці, «вибивання» матеріально-технічних фондів і формування понаднормових запасів як засоби протидії тотальному дефіциту, прямі бартерні угоди між підприємствами тощо.

Певну роль у розробці теорії централізовано-розподільчої економіки мали концепції, що намагалися подолати суперечність між декларативно-державною власністю та реальними умовами господарювання підприємств. Зокрема йдеться про ідею відокремлення володіння та розпорядження засобами виробництва від власності на них, що частково пояснювала необхідність і характер розподілу фінансових ресурсів між державою та підприємством [12, с. 97–104]. П. Заостровцев,

який розробляв цю концепцію, був підданий критиці за спробу імплементації в систему категорій соціалістичної економіки ідеї групової власності з відповідними, відмінними від загальнонародних, економічними інтересами.

Ще однією спробою подолання розриву між нормативним і позитивним аспектами в розвитку економічної теорії в радянську добу була теза про особливий зміст відносин господарювання при соціалізмі. Зокрема, В. Корнієнко доводив, що «відносини господарювання являють собою відносини з приводу організації виробництва і безпосередньо самого процесу виробництва і відтворення. Цього роду відносини неодмінно мають в собі елементи керівної діяльності і самостійності дій. Господарювання передбачає розпорядження засобами виробництва, зумовлене необхідністю найкращого застосування їх. При цьому не має значення, хто веде господарство – власник чи невластник. Як той, так і другий повинен бути наділений правами розпорядження, володіння і користування» [13, с.13]. Господарський розрахунок, згідно з таким підходом, трактувався як вияв об'єктивно існуючого «поділеного господарювання», форма реалізації економічної самостійності підприємств у межах державного сектору економіки. Проте намагання наблизити теорію до реальної практики господарювання та знайти відповіді на болючі питання підвищення ефективності розпорядження матеріальними та фінансовими ресурсами обмежувалися ідеологічними та політичними наративами. Відтак прірва між нормативними положеннями, виробленими марксистсько-ленінською економічною теорією, та потребами розвитку економіки, вдосконалення фінансово-господарського механізму, зростала.

Як відзначав відомий угорський економіст Я. Корнаї, в соціалістичному господарстві доступ підприємств до виробничих ресурсів не був безпосередньо пов'язаним ні з наявною, ні з майбутньою виручкою від продажу їхньої продукції. Абсурдне становище, коли не виконувалася обов'язкова вимога раціонального господарювання – якщо підприємства не покривають своїх витрат, вони, зрештою, мають припинити ви-

користання ресурсів, що скорочує доходи суспільства, – вчений назвав «несуворим бюджетним обмеженням» [14, с. 328–331]. Фактично такий стан речей означав нівелювання зв'язку між суспільною цінністю продукції, виробленої підприємством, і кількістю ресурсів, які воно отримує. Разом з тим, співвідношення планових витрат і фінансових джерел їх покриття строго дотримувалося. Таким чином формально, на рівні підприємства показники фінансової та господарської діяльності між собою узгоджувалися, але на рівні суспільного виробництва витрати не кореспондувалися з доходами.

Розроблення теоретичних аспектів процесу денатуралізації відносин між державою та колгоспами, використання товарно-грошових відносин і фінансових важелів у розвитку аграрного виробництва отримало висвітлення у працях І. Лукінова, публікаціях Б. Дратвера, В. Зимовця та ін. Хоча здійснення централізованого безпосереднього керівництва народним господарством обумовлювало його директивний, адміністративний характер, у науковій літературі цього періоду дедалі більше наголошувалося на ролі таких інструментів розвитку економіки як господарський розрахунок, гроші, ціна, собівартість, прибуток, торгівля, кредит, фінанси. При цьому розроблялися конкретні шляхи і методи використання грошово-кредитних і фінансових важелів у господарському будівництві.

Зокрема, І. Ястремський у своїх публікаціях обґрунтував положення про соціально-економічну природу, специфіку та необхідність товарно-грошових відносин у централізовано-адміністративній економіці, визначив господарський розрахунок як форму і спосіб використання ринкових за своєю природою інститутів у плановому народному господарстві [15]. Обґрунтування ролі вартісних показників і фінансових інструментів у механізмі господарювання було істотним кроком у розробці теоретичних основ політики фінансово-кредитного регулювання економіки як засобу подолання кризових явищ і забезпечення економічного зростання.

Висновки. *Характерними рисами вітчизняної моделі економічного розвитку, як вона склалася на середину ХХ ст.,*

були такі: домінуюча роль держави, наздоганяючий характер, ресурсозатратний механізм забезпечення. Як свідчить історичний аналіз та теоретичне узагальнення наукових пошуків і практичних заходів держави в період 1950–1960-х років *господарські реформи* розглядалися як спосіб осучаснення та вдосконалення чинної моделі економічного розвитку. В процесі їх проведення відбувалася перебудова механізмів фінансового та організаційного забезпечення функціонування господарства, робилися спроби реорганізації системи управління економікою. *Змістом* цієї перебудови було розширення господарської самостійності підприємств, створення умов для активізації ініціативи та посилення відповідальності господарських суб'єктів з метою підвищення ефективності виробництва. *Загальними передумовами* формування курсу на модернізацію системи управління економікою слугували розгортання науково-технічної революції, посилення міжнародної конкуренції та загострення соціально-економічних суперечностей централізовано-планової системи господарювання. *Чинниками* суспільної трансформації слугували, по-перше, негативні тенденції, обумовлені вичерпанням потенціалу ресурсозатратного, екстенсивного, мобілізаційного типу економічного зростання; по-друге, позитивні теоретичні здобутки вітчизняної економічної науки, зокрема, обґрунтування шляхів і форм вдосконалення управління народним господарством та оптимізації функціонування економіки; по-третє, загальнодемократична атмосфера, сприятлива для прогресивних змін та соціальних експериментів, обумовлена т. зв. «відлигою».

Таким чином, основними *здобутками вітчизняних учених* у розробленні теорії економічного зростання в частині концептуалізації провідної ролі держави в забезпеченні модернізації механізмів управління та функціонування економіки в ході реформ 1950–1960-х років можна вважати:

– виявлення інституційних бар'єрів та механізмів гальмування економічного розвитку в системі планового централізованого управління народним господарством;

– розроблення теорії господарського розрахунку як моделі використання грошово-кредитних і фінансових важелів економічного розвитку в межах адміністративно-командної системи господарювання.

Внаслідок певної демократизації суспільного життя та об'єктивізації економічної науки наприкінці 1960-х років декларативний підхід, що нерідко набував характеру апологетики соціалістичного ладу, дедалі більше поступався позитивним дослідженням реальних організаційно-економічних відносин та науковому пошуку шляхів оптимізації механізму господарського управління.

1. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. – [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – Ч. 1. – 332 с. ; Ч. 2. – 460 с.
2. *Небрат В.В.* Вітчизняна модель фінансового забезпечення економічного розвитку та національна безпека держави / В.В. Небрат. – Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави» (Львів, 31.05.2013). – Львів : Вид-во ЛДУВС. – 2013. – С. 45–50.
3. *Небрат В.В.* Позитивний і нормативний аспекти фінансової науки в економічних дискусіях 1950–1960-х років / Небрат В.В. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – №4 (229). – С. 8–12.
4. *Львовчкін С.В.* Фінансова думка України : в 3 т. – Т. 2. Енциклопедія / С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій, П.І. Юхименко ; за наук. ред. В.М. Федосова. – К. : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. – 582 с.
5. *Небрат В.В.* Еволюція теорії місцевих фінансів у вітчизняній економічній науці / В.В. Небрат // Розвиток фінансових методів державного управління національною економікою : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Т. XI. – С. 250–261.
6. *Болдырев И.А.* Имена. К истории возникновения одесской экономической школы / И.А. Болдырев // Экономическая теория. – № 2. – 2011. – С. 75–87.

7. *Верба П.И.* Рентабельность промышленного предприятия и пути ее повышения / П.И. Верба. – Х. : Прапор, 1967. – 116 с.
8. *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Йозеф А. Шумпетер ; пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
9. *Аблов А.С.* Ліберман Овсій / А.С. Аблов // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2009. – С. 191–192.
10. Проблемы экономического стимулирования промышленного производства / [С.Г. Галуза, А.П. Зайцев, В.С. Найденев и др.] ; под ред. С.М. Ямпольского. – К. : Наук. думка, 1968. – 327 с.
11. *Огородник С.Я.* Некоторые вопросы теории финансов / С.Я. Огородник // Финансы и кредит. – Киев, 1968. – № 6. – С. 3–12.
12. *Заостровцев П.* Социалистическая собственность и товарное производство при социализме / П. Заостровцев // Вопросы экономики. – 1959. – № 3. – С. 97–104.
13. *Корнієнко В.* До питання про суть відносин господарювання / В. Корнієнко // Економіка Радянської України. – № 1. – 1968. – С. 13–21.
14. *Корнаи Я.* Дефицит / Янош Корнаи ; [пер. с венгерского под ред. Т. Триковой]. – М. : Изд-во «Наука», 2010. – 608 с.
15. *Ястремський І.С.* Товарно-грошові відносини і соціалістична система господарства / І.С. Ястремський // Економіка Радянської України. – 1966. – № 2. – С. 24–31.

Транслітерований список джерел

1. Evolyutsiya rynkovykh instytutiv v Ukraini : monografiya : u 2 ch. – [V.V. Nebrat, N.A. Suprun ta in.] ; za red. kand. ekon. nauk V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy ; In-t ekon. ta prognosuv. – K., 2012. – Ch. 1. – 332 s. ; Ch. 2. – 460 s. [in Ukrainian]
2. *Nebrat V.V.* Vitshyzyana model finansovogo zabezpechennya ekonomichnogo rozvytku ta natsionalna bezpeka derzhavy / V.V. Nebrat. – Materialiy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Legalizatsiya ekonomiky ta protydiya koruptsii v systemi ekonomichnoi bezpeky derzhavy» (Lviv, 31.05.2013). – Lviv : Vyd-vo LDUVS. – 2013. – S. 45–50. [in Ukrainian]

-
3. *Nebrat V.V.* Pozytyvni i normatyvni aspekty finansovoi nauky v ekonomichnykh diskusiyakh 1950–1960-kh rokiv / Nebrat V.V. // Naukovyi visnyk Volynskogo natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. – Lutsk, 2012. – №4 (229). – S. 8–12. [in Ukrainian]
 4. *Lovochkin S.V.* Finansova dumka Ukrainy : v 3 t. – T. 2. Entsyklopediya / S.V. Lovochkin, V.M. Fedosov, S.I. Yurii, P.I. Yukhymenko ; za nauk. red. V.M. Fedosova. – K. : Kondor ; Ternopil : Ekon. dumka, 2010. – 582 s. [in Ukrainian]
 5. *Nebrat V.V.* Evolyutsiya teorii mistsevykh finansiv u vitchyznyanii ekonomichnii nauki / V.V. Nebrat // Rozvytok finansovykh metodiv derzhavnogo upravlinnya natsionalnoyu ekonomikoyu : zb. nauk. prats. – Donetsk : DonDUU, 2010. – T. XI. – S. 250–261. [in Ukrainian]
 6. *Boldyrev I.A.* Imena. K istorii vozniknoveniya odeskoi ekonomicheskoi shkoly / I.A. Boldyrev // Ekonomicheskaya teoriya. – № 2. – 2011. – S. 75–87. [in Russian]
 7. *Verba P.I.* Rentabel'nost' promyshlennogo predpriyatiya i puti ee povysheniya / P.I. Verba. – Kh. : Prapor, 1967. – 116 s. [in Russian]
 8. *Shumpeter I.A.* Kapitalizm, sotsializm i demokratiya / Iozef A. Shumpeter ; per. z angl. V. Ruzhytskogo ta P. Tarashchuka. – K. : Osnovy, 1995. – 528 s. [in Ukrainian]
 9. *Ablov A.S.* Liberman Ovsii / A.S. Ablov // Entsyklopediya istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi / Redkol.: V.A. Smolii (golova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K. : Nauk. dumka, 2009. – S. 191–192. [in Ukrainian]
 10. Problemy ekonomicheskogo stimulirovaniya promyshlennogo proizvodstva / [S.G. Galuza, A.P. Zaitsev, V.S. Naidenov i dr.] ; pod red. S.M. Yampolskogo. – K. : Nauk. dumka, 1968. – 327 s. [in Russian]
 11. *Ogorodnik S.Ya.* Nekotorye voprosy teorii finansov / S.Ya. Ogorodnik // Finansy i kredit. – Kiev, 1968. – № 6. – S. 3–12. [in Russian]
 12. *Zaostrovtssev P.* Sotsialisticheskaya sobstvennost' i tovarnoe proizvodstvo pri sotsializme / P. Zaostrovtssev // Voprosy ekonomiki. – 1959. – № 3. – S. 97–104. [in Russian]
 13. *Korniienko V.* Do pytannya pro sut vidnosyn gospodaryuvannya / V. Korniienko // Ekonomika Radyanskoi Ukrainy. – № 1. – 1968. – S. 13–21. [in Ukrainian]

-
14. *Kornai Ya.* Defitsit / Yanosh Kornai ; [per. s vengerskogo pod red. T. Trikovoi]. – M. : Izd-vo «Nauka», 2010. – 608 s. [in Russian]
 15. *Yastremskyi I.S.* Tovarno-groshovi vidnosyny i sotsialistychna systema gospodarstva / I.S. Yastremskyi // Ekonomika Radyanskoi Ukrainy. – 1966. – № 2. – S. 24–31. [in Ukrainian]

Одержано 15.05.2013.